

Erezie și reformă în Anglia

**Influența gnosticismului asupra lui Wycliffe,
Langland, Tyndale și Milton**

GEORGI VASILEV

Traducere din limba engleză

RADU TRANDAFIR

Colecția *Apologetica*

Seria *Studii*

4

Carte tipărită cu binecuvântarea Înaltpreasfințitului TEOFAN
Mitropolitul Moldovei și Bucovinei

DOXOLOGIA

Iași, 2020

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României
VASILEV, GEORGI

Erezie și reformă în Anglia: influența gnosticismului asupra lui Wycliffe, Langland, Tyndale și Milton / Georgi Vasilev;
trad. din lb. engleză: Radu Trandafir; carte tipărită cu binecuvântarea Înaltpreasfințitului Teofan, Mitropolitul Moldovei și Bucovinei. - Iași: Doxologia, 2020

Conține bibliografie. - Index

ISBN 978-606-666-910-8

I. Trandafir, Radu (trad.)

2

Imagine, coperta I: *Fiara Apocalipsei*, gravură de Pieter van de Borcht (Biblia Regelui Iacob, 1682)
Texturi copertă: www.freepik.com, by permission

Published by special arrangement with McFarland & Company, Inc., Publishers, Jefferson, North Carolina, USA. Copyright © 2008 Georgi Vasilev

© DOXOLOGIA, 2020

ISBN: 978-606-666-910-8

Redactor: Dragoș Dâscă

Corector: Lia Gociu

Tehnoredactor: Rema Zugravu

Design: Ștefan Pintilie

DTP: Leonard Lunguleac

Cuprins

Prefață	9
Introducere: Erezia dualistă – crearea unei punți între insulă și continent în Evul Mediu	15
Geneza europeană	15
Prerenașterea dualistă	19
1. BOGOMILII ȘI LOLARZII	23
Pătrunderea în Anglia	23
Compararea textelor	29
Activitatea culturală a dualiștilor bulgari și englezi	42
Anexă la Capitolul 1: Cătarii și valdenzii	48
2. URME ALE MIȘCĂRII BOGOMILE ÎN LIMBA ENGLEZĂ	51
Istoria lingvistică a cuvântului „bugger”	51
Identitatea ascunsă	58
Anexă la Capitolul 2: Bunul renume al bogomililor și catarilor	64
3. EREZIA ȘI FEMEILE	69
Emanciparea femeilor și bogomilii	69
Femeile în civilizația catarilor din Provența	74
Femeile lolarde: personalități remarcabile	79
Anexă la Capitolul 3: Dreptul femeilor de a hirotoni și de a ierta păcatele	86
4. JOHN WYCLIFFE ȘI DUALIȘTII	89
<i>Pâinea noastră cea mai presus de materie</i>	89

Argumente dualiste la Wycliffe	94
Vocabularul specific Noului Testament din traduceri wycliffiene	108
De la <i>haeresia Bulgarorum</i> la <i>exemplum Bulgaricum</i>	114
Anexă la Capitolul 4: Anglicizarea în Biblia lui Wycliffe și cea a Regelui Iacob	120
5. IDEI DUALISTE ÎN LUCRĂRILE LUI TYNDALE	123
Tyndale – dualistul ascuns	123
Potențialul de reformă al dualismului	130
Influența dualistă în cele două traduceri în limba engleză ale Scripturii	145
Anexă la Capitolul 5: Actualizarea evaluării lui Tyndale	153
6. IMAGINILE ȘI TEOLOGIA BOGOMIL-CATARĂ ÎN VIZIUNEA DESPRE PETRE PLUGARUL	155
Căderea lui Lucifer	157
Coborârea lui Hristos la iad și eliberarea tuturor sufletelor	159
Imaginea bulgară a lui Hristos ca Plugar și Petre Plugarul	163
Anexă la Capitolul 6: Mântuirea sufletelor	173
7. ÎNRUDIREA SPIRITUALĂ DINTRE PARADISUL PIERDUT ȘI CARTEA SECRETĂ A BOGOMILOR	177
Speculație și autoidentificare miltoniană	177
Expresii doctrinare	183
Imagini bogomile în lucrările lui Milton	200
Translocațiile valdenze din secolul al XVII-lea	218
Concluzii	223
Bibliografie	239
Indici	261

Prefață

Potrivit unui proverb latin, cărțile au destinul lor (*habent sua fata libelli*). Acest volum dezvăluie destine fascinante și fără precedent pe parcursul unei călătorii de-a lungul vieții și literaturii europene din Evul Mediu. Vom explora aspectele istorice și culturale puțin cunoscute ale Marii Britanii, Franței, Olandei, Italiei și Bulgariei, în special revolta constantă împotriva dogmelor religioase din perioada în cauză. Acest efort împotriva hărțuirii și a persecuției este un semn dinstinctiv al luptei de secole pentru dreptul bărbaților și al femeilor de a gândi liber și de a comunica cu Dumnezeu în limba lor maternă.

Influențele spirituale, legăturile secrete, eforturile și activitățile ascunse către acel scop au fost condamnate drept acte de erezie. Ele reprezentau în esență mișcările reformatoare ale bogomililor și catarilor, pe care istoricul baptist american L.P. Brockett (în 1879) i-a catalogat drept primii protestanți ai Răsăritului. În Marea Britanie, aceștia se numeau lolarzi și au fost primii care au urmărit o inițiativă reformatoare în Albion. Aceste prime grupuri reformatoare reflectă un proces lung de secole de autoiluminare și autoevanghelizare prin intermediul traducerii și predicării Scripturii în limbile materne. Călătoria dumnea-voastră în interiorul acestor coperți vă va transforma în participanți la reconstruirea istoriei, căutători și apărători ai adevărului. Acest text îmbină un efort intelectual susținut cu un element de aventură: pentru a ajunge la aceste revelații, trebuie să trecem prin labirintul codurilor și legăturilor secrete ale ereticilor, precum și al interpretărilor și practicilor lor ascunse pentru a se proteja de persecutori și de Inchiziție. Este timpul ca lumina strălucitoare a împlinirii spirituale să lumineze umbrele ascunse ale rugurilor aprinse.

Firește, atunci când discutăm acest subiect provocator și evoluțiile sale din urmă cu mai multe secole, apar o serie de întrebări. Ce este dualismul? De ce a atras această filozofie atât intelectuali faimoși, cât și oameni simpli, din Evul Mediu până în secolul al XVIII-lea? Într-adevăr, acesta a produs, fără îndoială, prima tendință reformatoare profundă în Apus – dorința de comunicare directă cu Cuvântul lui Dumnezeu. Această idee provocatoare de comunicare directă cu Hristos era fundamentală pentru bogomili și catari. Potrivit *Cărții secrete* a bogomililor, Sfântul Ioan Evanghelistul se sprijină pe pieptul lui Hristos, care îi dezvăluie taina Creației. Această comunicare directă cu Dumnezeu și cu Scripturile a eliminat funcțiile preoțești oficiale și a făcut ca icoanele, ritualurile și liturghiile să fie inutile pentru bogomili, catari și lolarzi.

În plus, filozofia bogomil-catară oferea o altă contribuție semnificativă. Teologia ei propunea o soluție psihologic convingătoare la problema tuturor timpurilor – o explicație a originii răului. Această problemă a reprezentat întotdeauna o provocare pentru doctrina Bisericii: Dumnezeu a creat toate lucrurile, dar atunci cum se face că diavolul, care este mai slab decât Dumnezeu, provoacă și impune atât de mult rău?

Potrivit miturilor bogomile, inițial Satanael era în mod direct asociat cu Domnul, iar unele versiuni dualiste chiar fac referire la el ca fiind întâiul născut al lui Dumnezeu. El era însă plin de mândrie și căuta să-și impună puterea peste Dumnezeu, reușind să implice o treime din îngeri în revolta sa. Dumnezeu i-a aruncat pe trădători în abis și a eliminat silaba „el”, un simbol al divinității, din numele lui Satanael. Satana și-a pierdut strălucirea, iar fața lui a devenit „ca fierul topit”. Cu toate acestea, Dumnezeu a fost milostiv și l-a lăsat pe Satana să-și creeze propria lume – Pământul nostru. Astfel, Satana a devenit prințul lumii pământești, dumnezeul cel rău. El a conceput și l-a creat pe om din lut după asemănarea lui, apoi a introdus [în trupuri] sufletele îngerilor, cândva credincioase lui Dumnezeu, deghizate ca trupuri de bărbați și femei.

Astfel, Creația era împărțită între cele cerești, nevăzute și nemuritoare, care aparțineau Dumnezeuului cel bun, și cele pământesti, văzute și omenești, care erau controlate de Dumnezeuul cel rău. Așa arată reprezentarea dualistă a lumii. Ei credeau că oamenii, supuși puterii Satanei, trupuri ce cuprind sufletele îngerilor din creația cerească, se luptă în mod constant să iasă din creația diavolului și să se întoarcă la Dumnezeuul cel bun. Pentru ei, comunicarea Cuvântului în limba maternă, imitarea lui Hristos (*imitatio Christi*), dădea naștere unei întoarceri în Împărăția cerurilor. Așadar, ei nu se temeau de rug – focul le dădea acestor eretici posibilitatea să scape de împărăția plină de păcat a Satanei, de carnea trupurilor pe care acesta le-a creat și să se întoarcă în împărăția Dumnezeuului cel bun ca suflete libere.

În acest demers, bogomilii, catarii și lolarzii s-au dedicat unei aspirații excepționale spre bunătate și creativitate și au negat coexistența cu răul. Ei au devenit lumea alternativă a Satanei prin emularea societății creștine timpurii. Din punct de vedere istoric și cultural, ei au înființat comunități pe Pământ înrădăcinate în spiritul iubirii și purității, adunate în introspecție și educație. Ei au îmbrățișat pacea și au respins violența.

Primele trei capitole ale cărții sunt: „Bogomilii și lolarzii”, „Urme ale mișcării bogomile în limba engleză” și „Erezia și femeile”. Acestea prezintă, pe baza comparațiilor textuale, asemănările puternice între bogomili-catari și practicile religioase ale lolarzilor prin mitul căderii lui Lucifer și a legiunilor sale, mărturisirea directă către Dumnezeu, respingerea icoanelor și a crucii, și dreptul femeilor de a predica și de a săvârși ritualuri și practici sacre.

Capitolul 4 explorează înclinația documentată a lui John Wycliffe spre filozofia dualistă. Cuvintele sale celebre și imprecis interpretate: *Deus debet obedire diabolo*, sunt de fapt o traducere directă a viziunii bogomililor asupra diavolului, ca administrator necuviincios al lumii. Capitolul 5 descrie modul în care William Tyndale, reformator și traducător al Bibliei în engleză, folosește argumente dualiste ca motivație pentru a predica Cuvântul în limba engleză. Capitolul 6 prezintă faimosul poem al

lui William Langland, *Viziunea despre Petre Plugarul*, printr-o serie de fragmente care evocă tratatele catarilor. Persoana lui Petre Plugarul este modelată în mod creativ după imaginea lui Hristos ca Plugar din apocrifa bulgară *Legenda pomului*, scrisă de Părintele Ieremia (secolul al X-lea). Capitolul 6 cercetează amănunțit și alte aspecte similare prin care mitul preferat al bogomililor și catarilor al coborârii lui Hristos la iad pentru a izbăvi sufletele oamenilor este explicat în detaliu. Doctrina dualiștilor a nimicirii iadului și a negării existenței purgatorului este menită să elibereze omul Evului Mediu de fricile religioase paralizante și de supunerea oarbă față de autoritatea Bisericii și dogmatism. Acest volum conține două ilustrații superbe care aduc lumină în ceea ce privește subiectul: una din Psaltirea Sfântului Alban (creată lângă Londra, în secolul al XII-lea) și cealaltă din Biserica Boyana (creată lângă Sofia, Bulgaria, în secolul al XIII-lea). Anexele de la sfârșitul fiecărui capitol lămuresc mai departe fațetele specifice ale subiectului aflat în discuție.

Capitolul 7 expune aspectele legate de atașamentul profund al lui John Milton față de teologia ereticilor. În unele dintre tratatele sale, marele poet recomandă practicile de închinare ale comunităților valdenze ca model pentru reformarea Bisericii engleze. În poemele sale epice, *Paradisul pierdut* și *Paradisul redobândit*, Milton introduce reprezentări din scrierile apocrife ale bogomililor: *Cartea secretă a bogomililor*, *Marea Tiberiadă*, *Disputa dintre Hristos și diavol* și *Evanghelia după Nicodim*. Înclinația spre filozofia și reprezentările bogomil-catare a persistat ca o influență formidabilă timp de secole, inclusiv asupra lucrărilor poetului și artistului William Blake (1757-1827).

Pentru edificarea cititorului, ar trebui să remarcăm că o mare parte din izvoarele utilizate în cercetarea subiectului acestei cărți sunt în limba bulgară sau în alte limbi care utilizează alfabetul chirilic. Toate fragmentele din chirilică au fost transliterate și traduse. Bibliografia a fost împărțită în mod corespunzător.

Aș dori să menționez că nu am scris această carte având vreo idee polemică în minte. Deși diferită față de poziția tradițională a istoriografiei engleze, această interpretare nu ar fi fost dezvoltată într-o perioadă relativ scurtă de timp și nici faptele

abundente citate aici nu ar fi fost ușor colectate dacă n-aș fi beneficiat de avize preliminare și, cel mai important, de studii și izvoare publicate de cei mai buni cercetători britanici: Prof. Anne Hudson, Prof. Norman Tanner, Prof. David Daniell, Dna Janet Hamilton și Prof. Bernard Hamilton, Prof. René Weis și Dr. Malcolm Lambert. Acest studiu este în mare parte o interpretare suplimentară a informațiilor pe care aceștia le-au descoperit și le-au adunat. Cu alte cuvinte, lucrarea mea se bazează și pe cercetarea și aportul lor științific, devenind o formă de cooperare cu un oponent. În schimb, sper că descoperirile referitoare la legăturile continentale ale lolarzilor cu rădăcinile dualiste din Provența, Normandia și Olanda și, pe termen lung, cu bogomilismul bulgar, pe care le-am realizat împreună cu respectata mea colegă Krustina Gecheva¹, vor fi de folos și colegilor noștri britanici. Timpul și interesul cititorilor vor ajuta la clarificarea elementelor controversate, ținând cont că există deja un public nou capabil să întreprindă propriile sale cercetări și comparații academice corecte. Nu este întâmplător că în apropierea orașului Toulouse, Franța, își desfășoară activitatea *Centrul de studii catare*, precum și un cerc cultural sprijinit de infrastructura societății virtuale la www.cathares.org.

O parte din materialele din această carte au fost deja publicate în lucrarea mea în limba bulgară, intitulată *Ideile bogomile și apocrife în cultura engleză medievală: Imaginea bulgară a lui Hristos Plugarul ca Petre Plugarul în „Viziunea despre Petre Plugarul” a lui William Langland*, Editura Koreni, Sofia, 2001.

În exprimarea recunoștinței față de colegii britanici, aș dori să profit de această ocazie pentru a mulțumi prof. Valerie Hotchkiss, a cărei ospitalitate timp de o lună în anul 2001 la Biblioteca Bridwell, Universitatea South-Methodist din Dallas, mi-a permis să lucrez intens cu creațiile lui William Tyndale și tratatele reformatoare ale lui John Milton. Nu pot decât să apreciez reacția promptă a Dr. Anne Brenon, din Franța, care mi-a pus la dispoziție publicațiile ei privind literatura valdenză-catară din Anglia secolului

---

¹ Kr. Gecheva, *Bogomilstvoto: Bibliografia*, cu titlurile în limba originală, Sofia, 1997.

al XVII-lea. Aceeași recunoștință o exprim și Dr. Jean Duvernoy, din Franța, de fapt cel mai bun cercetător al catarismului. Sunt, de asemenea, recunoscător Prof. Thomas Butler, de la Universitatea Harvard, care mi-a sprijinit teza chiar și pe teritoriul Bulgariei, trimițându-mi un referat favorabil în ceea ce privește cea de-a doua teză de doctorat din anul 2000. Aș dori, de asemenea, să mulțumesc doamnei Bistra Roushkova pentru traducerea textelor mele și pentru recomandările sale editoriale pertinente. Îmi exprim recunoștința față de Dr. Boyka Sokolova-Leader, de la Universitatea din Londra, care a tradus capitolul 3, precum și Prof. Rumiana Zlatanova, de la Universitatea din Heidelberg, care mi-a trimis câteva surse importante. Îi datorez mulțumiri Dr. Linda Stillman pentru sprijinul și sugestiile ei pertinente. Și îmi exprim recunoștința cordială față de mama mea, Stefana Vasileva, și verișoara mea, Prof. Antonia Shivarova, care mi-au sprijinit toate lucrările.

Introducere

Erezia dualistă – crearea unei punți între insulă și continent în Evul Mediu

Geneza europeană

Atunci când scriu despre lolarzii din Anglia și literatura lor abundentă, aproape toți medievaliștii britanici contemporani îi percep ca pe un fenomen local, adică unul care a apărut numai pe teritoriul britanic. Din acest punct, însă, încep contradicțiile. *Enciclopedia britanică* stabilește o definiție a numelui *lolard*, care vorbește în mod clar despre o origine continentală sau cel puțin despre o legătură continentală: „Termenul provine de la termenul de «lolard» din olandeza mijlocie, «murmurător» sau «mormăitor»; fusese aplicat beghardului flamand și altor grupări continentale suspectate de combinarea pretențiilor pioase cu credințe eretice”¹. Una dintre cele mai mari autorități în studiul mișcărilor dualiste, Ignatz von Döllinger, face referire la o serie de documente cu privire la prezența lolarzilor în Europa, citând o bulă a Papei Bonifaciu al IX-lea, care explică faptul că „acei numiți în mod popular begharzi sau lolarzi și swestrioni”, răspândiți în diferite părți ale Germaniei, erau „de fapt săraci – *fratricelli*”². Acest lucru se petrecea chiar la începutul secolului al XV-lea, Bonifaciu al IX-lea fiind Papă între 1389 și 1404. Acest text oferă o serie de informații importante. Prima este că lolarzii reprezentau o varietate de begharzi și *fratricelli*;

---

¹ *Encyclopaedia Britannica*, vol. 14, 1970, p. 256.

² Ign. von Döllinger, *Dokumente vornemlich zur Geschichte der Waldesier und Katharer*, München, 1890, p. 381.

iar a doua este faptul că lolarzii se aflau în vizorul predecesorului său, Ioan al XX-lea (1316-1334)³. Cu alte cuvinte, lolarzii reprezentau cu siguranță un fenomen în sistemul ereziilor medievale din Europa. A treia este că, din moment ce lolarzii germani erau begharzi, atunci originea lor se află în secolul al XII-lea, după cum Malcolm Lambert a avut motive întemeiate să sublinieze acest lucru în cartea sa, *Erezii medievale*⁴.

În celebra sa *Istorie bisericească de la Nașterea Mântuitorului nostru până în secolul al optprezecelea*, Mosheim a adunat numeroase surse care dovedesc originea europeană și proliferarea europeană a lolarzilor. De acolo vom cita doar informația lui Hocsemius, „un canon din Liege”, din *Gesta pontificum Leodiensium*, lib. I., cap. 31 (în Jo. Chapeavili, *Gesta Pontificum Tungrensium et Leodiensium*, tom. II, p. 350 ș.u.), care scria: „În același an (1309), câțiva comedianți ambulanti, care erau numiți lolarzi sau cei care aduc laudă lui Dumnezeu (*qui Lollhardi sive deus laudantes vocabantur*), au înșelat femei de bună credință din Hainault și Brabant... Astfel, acest termen a dobândit același înțeles cu termenul de *beghard*”⁵. Mosheim deduce în mod categoric că lolarzii englezi, adepții lui Wycliffe, erau numiți printr-un termen belgian importat – „fiind un termen vulgar de reproș adus din Belgia în Anglia, lolarzi”⁶.

Henry Charles Lea face referire la această informație și o repetă în cele trei volume ale *Istoriei Inchiziției din Evul Mediu*. Bazându-se din nou pe sursele folosite de Mosheim, Lea menționează că asociațiile lolarzilor au fost înființate în Anvers, în jurul anului 1300, în timpul epidemiei de ciumă, pentru a îngriji bolnavii și, mai presus de toate, pentru a îngropa morții. Ei se numeau alexieni – „de la patronul lor, Sfântul Alexie și chiliți

³ Ign. von Döllinger, *Dokumente*, p. 381.

⁴ M. Lambert, *Medieval Heresy: Popular Movements from the Gregorian Reform to the Reformation*, ediția a III-a, Oxford, 2002, p. 200.

⁵ Mosheim, *Ecclesiastical History from the Birth of Our Saviour to the Eighteenth Century*, cartea a III-a, partea a II-a, capitolul 2, trad. de Murdock, Boston și Londra, 1802, p. 393.

⁶ Mosheim, *Ecclesiastical History*, p. 381.

de la faptul că locuiau în chilii”⁷. Rapoarte similare cu bula lui Bonifaciu al IX-lea și datând din secolul al XV-lea pot fi găsite din nou la Ignatz von Döllinger, de această dată într-un document de la Biblioteca de Stat din Frankfurt. Acest document menționează bula, dar adaugă, de asemenea, detalii noi și importante: unii dintre eretici erau educați și au câștigat simpatia profesorilor în teologie și a oamenilor învățați. Ereticii afirmau că ei urmau viața lui Hristos și a apostolilor și, ceea ce este specific lor, nu-i „acceptau pe sfinți”⁸. Mai mult, ei negau celor care săvârșeau vreun păcat grav dreptul de fi a hirotoniți preoți⁹. Ultimele trei aspecte sunt caracteristice pentru catari, care se numeau „noii apostoli”, respingeau existența sfinților și dreptul oricărui preot care a săvârșit un păcat să slujească în biserică. Documentul prezintă apoi alte caracteristici comune ale catarilor, inclusiv faptul că mărturisirea ar trebui să fie făcută direct lui Dumnezeu și că indulgențele nu au nici un efect¹⁰.

În plus față de caracteristicile catarilor, se pot cita, de asemenea, ecouri din sursa principală – bogomilismul. Numele de lolarzi sau „mormăitori” sau „murmurători” (de rugăciuni) ne conduce la observația Annei Comnena care, cu ocazia condamnării și arderii liderului bogomil, Vasile, a oferit o scurtă descriere a acestuia în *Alexiada* și a menționat obiceiul bogomil de a murmura – *kai mehei rinos skeptai*¹¹. În schimb, definiția dată de Hocesemius – că lolarzii erau cei care aducea laudă lui Dumnezeu (*qui Lollhardi sive deus laudantes vocabantur*) – se regăsește chiar

⁷H. Ch. Lea, *A History of the Inquisition of the Middle Ages*, vol. 2, Londra, 1888, p. 368.

⁸Ign. von Döllinger, *Dokumente*, p. 408.

⁹Ign. von Döllinger, *Dokumente*, p. 410.

¹⁰Ign. von Döllinger, *Dokumente*, p. 410.

¹¹*Annae Comnenae porphyrogenitae caesarissae Alexias*, Veneția, Ex typographia Bartholomae Javarina, 1724, p. 384. Vezi: *The Alexiad of the Princess Anna Comnena*, Londra, 1918, republicată în *Documentary History of Eastern Europe*, New York, 1970, p. 8: „Bogomilul arată posomorât și este acoperit până la nas și merge cocoșat și murmură, însă în lăuntru lui el este un lup cu neputință de stăpânit” (italicele îmi aparțin).

în numele de „bogomil” – „cel iubit de Dumnezeu”. Următoarea expunere a contactelor eretice între insulă și continent se găsește în disertația cercetătorului elvețian Johann Conrad Fueslin, *Dissertatio de fanaticis seculo XII in Anglia repertis* (Berna, 1761).

La sfârșitul secolului al XIX-lea și începutul secolului al XX-lea, trei autori au făcut descoperiri cu privire, în mare parte, la transferul scrierilor apocrife dualiste către insulă. Aceștia sunt Ivan Franko în remarcabila sa colecție *Apokrifi i legendi z ukrainskih rukopisio*¹², precum și Nikolai Ossokin cu lucrarea sa excelentă despre istoria albigenzilor și perioada lor¹³, care a oferit detalii importante despre aceste relații, și Moise Gaster, care și-a publicat seria de *Conferințe din Ilchester despre literatura greco-slavonă și relația acesteia cu folclorul european în Evul Mediu* la Londra, în anul 1887¹⁴. De fapt, ideea izolaționistă tardivă a identității engleze categorice a lolarzilor repetă probabil o teză catolică veche, potrivit căreia insula nu a fost atinsă de ereziile continentale. Lucru observat chiar și de Conrad Fueslin, iar în vremurile mai recente repetat în *Enciclopedia catolică*: „Până în ultima parte a secolului al XIV-lea, Anglia fusese în mod remarcabil lipsită de erezii. Mișcările maniheiste din secolele al XII-lea și al XIII-lea, care amenințau Biserica și societatea din sudul Europei și care apăruseră sporadic în Franța de Nord și Flandra, nu afectaseră Anglia”¹⁵.

---

¹²I. Franko, „Peredmovă”, în *Apokrifi i legendi z ukrainskih rukopisio*, vol. II, Lvov, 1899.

¹³N. Ossokin, *Istoriya al'bigoytsev i ih vremeni*, Moscova, 2000 [ediția I, Kazan, 1869].

¹⁴M. Gaster, *Ilchester Lectures on Greeko-Slavonic Literature and its Relation to the Folklore of Europe During the Middle Ages*, Londra, 1887.

¹⁵Ajungem aici din nou într-un cerc de contradicții – adoptând teza rădăcinilor britanice ale lolarzilor, *Enciclopedia catolică* citează o origine europeană (de această dată în Flandra) a numelui lor: numele lor a fost dat de contemporani de la *lollium*, o plantă, însă era utilizat în Flandra deja din secolul al XIV-lea cu sensul de „ipocrit”, iar expresia *Lollardi seu Deum laudantes* (1309) arată o proveniență de la cuvântul *lollen*, a cânta ușor (cf. eng. *Lull*) (*The Catholic Encyclopedia*, vol. 9 [Robert Appleton Company, 1910], p. 333).

Prerenașterea dualistă

Dar oare de ce trebuie să clarificăm această problemă? Se constată că ea este foarte importantă, căci începând cu secolul al XII-lea, când prezența scrierilor apocrife dualiste în Anglia este dovedită în mod clar, până în secolul al XVII-lea (de exemplu, lucrările lui John Milton) a existat o tendință culturală și filozofică semnificativă în cultura medievală engleză, care a luat naștere având ca temelie erezia dualistă bogomil-catară. Lolarzii și iconografia lor, reformatorii John Wycliffe și William Tyndale, poetul William Langland, volumele apocrife *Cursor mundi*, *Aenbyte de Inwite*, precum și variantele anglo-normande ale *Legendei pomului Crucii* și *Copilăriile lui Iisus Hristos* și marile poeme ale lui John Milton, *Paradisul pierdut* și *Paradisul redobândit*, se încadrează în această secțiune de timp, în acest context de idei și de gândire figurativă specifică. Că tot veni vorba de Milton, nu trebuie să uităm faptul că el a fost, de asemenea, un reformator, având același temperament și idei dualiste precum Wycliffe și Tyndale, exprimând, astfel, continuitatea ideilor lui Wycliffe. Prin urmare, ne confruntăm cu un lanț de evenimente, lucrări și persoane care au reprezentat de multe ori apogeul în cultura engleză. Studiul acestora va necesita atât o interpretare mai atentă a faptelor cunoscute, cât și adăugarea altora noi.

Nu putem să nu observăm o astfel de nevoie specială pentru o mai mare precizie în percepția patrimoniului „eretic” în rândul colegilor noștri britanici. David Daniell a întreprins multe eforturi pentru a distinge mai clar lucrarea reformatoare a lui William Tyndale, astfel încât contribuția sa excepțională la dezvoltarea limbii engleze să fie vizibilă. S-a afirmat în mod clar că traducerea *Versiunii autorizate* a Bibliei (1611), cunoscută ca fiind opera Regelui Iacob și a unui grup de cercetători mandat de el, a folosit de fapt 80% din traducerea lui Tyndale¹⁶. Într-adevăr, o astfel de opinie a fost exprimată mai devreme de alte autorități

---

¹⁶ D. Daniell, *William Tyndale: A Biography*, New Haven și Londra, Yale University Press, 2001, p. 2.

în domeniu din Anglia¹⁷, însă acum a fost formulată foarte argumentat și distinct pentru prima dată, iar publicul britanic și american manifestă un interes categoric pentru această menționare istorică.

În linii mari, se pare că în acest punct ar trebui să amintim o idee de importanță fundamentală pentru aceste studii care aparțin lui Dimitri Obolensky, pentru care studiul bogomilismului și al ereziilor conexe a însemnat mai ales stabilirea unor legături:

Această legătură, dacă ar fi stabilită cu succes, ar permite la rândul său istoricilor Bisericii să considere secta bogomilă drept prima verigă europeană în lanțul de o mie de ani care a adus învățătura lui Mani din Mesopotamia, din secolul al III-lea, la Cruciata albigenziană din sudul Franței din secolul al XIII-lea. Mai mult decât atât, studiul mișcării bogomile joacă un rol propriu, și deloc neglijabil, în investigarea legăturilor culturale și religioase dintre Răsăritul și Apusul Europei, a căror importanță este din ce în ce mai percepută în prezent¹⁸.

Fenomenele menționate aici dobândesc trăsăturile unei Renașteri ascunse timpurii în societatea britanică. Acest fenomen este unul de o frumusețe deosebită, pentru că a fost atât o Renaștere la vârf (Wycliffe, Langland, Milton), cât și o Renaștere la un nivel de bază, cu alte cuvinte, activitatea literară și iconografia comunităților lolarzilor.

În concluzie, se pune întrebarea despre semnificația acestor interacțiuni neobișnuite, atunci când idei dintr-o cultură – bulgară – dezvoltate suplimentar în cultura catară din Provența, dovedesc o prezență permanentă într-o a treia cultură, în acest caz engleză. Prima concluzie este că aspirațiile culturale înalte sunt indestructibile; chiar dacă sunt supuse persecuției, ele migrează

---

¹⁷ „Părerea generală este că limba engleză a *Versiunii autorizate* este, în esență, cea a lui Tyndale”, *The Cambridge History of English and American Literature in 18 volumes, 1907-1921*, vol. 4, p. 48.

¹⁸ D. Obolensky, *The Bogomils: A Study in Balkan Neo-Manichaeism*, Londra, Cambridge University Press, 1948, p. vii.

dintr-o țară în alta, stimulează o dezvoltare peste tot, se reîncarnează și recurg la imitare până când ajung, în cele din urmă, la momentul expresiei depline. Cea de-a doua concluzie este că probabil filozofia și reprezentările dualiste, adică bogomil-catare, ar trebui privite drept o forță motrice a Prerenașterii paneuropene¹⁹, precum și un ingredient principal al Reformei din Anglia. Și a treia – ne putem aștepta ca potențialul cultural al acestei filozofii unice să nu fi fost epuizat, că anumite aspecte ale ei ar putea fi resuscitate, întrucât prezintă un exemplu unic, care este necesar și pentru timpul nostru, reușind – așa cum a făcut-o odată – să convingă milioane de oameni să așeze nevoile spirituale deasupra celor materiale. Cu alte cuvinte, s-a dezvoltat ca o cultură a maselor, ca activități creatoare nespecializate pentru oamenii de rând, o alternativă la cultura de masă. Aici, interacțiunea dintre cultura de elită a teologiei și academismului și auto-exprimarea publicului larg se bucură de o armonie surprinzătoare. De asemenea, nu ar trebui să trecem cu vederea un alt aspect măreț al acestui fenomen – el este, *par excellence*, internațional, contribuind și la nașterea literaturilor naționale, și astfel a constituit o punte paneuropeană de creativitate.

---

¹⁹O astfel de opinie a fost deja exprimată de V. Zaytsev, *Bogomil'skoe divienie i obshestvennaya zhizn' Severnoy Italii epohi Duecento*, Minsk, 1967.

CAPITOLUL 1

Bogomilii și lolarzii

Primăvara

*Și toate florile au revenit la viață
În culorile ouălor de Paști.*

– Stefan Gechev

Pătrunderea în Anglia

Există două referințe timpurii la debarcărilor ereticilor în Anglia în jurul anului 1162. Prima îi aparține lui William de Newbury (Guillemus Novoburgensis) și a fost comentată de binecunoscutul istoric Stephen Runciman. El a arătat că vizitatorii au venit din Germania pe culmea valului eretic menționat de Eckbert, mai târziu stareț benedictin de Schonau¹. Arno Borst și Milan Loos menționează de asemenea soarta tragică a acestui grup: majoritatea ereticilor au fost judecați la Oxford, arși cu fierul aprins, alungați sau înfometăți până la moarte². Astfel, avem impresia că erezia nu a reușit să prindă rădăcini în Anglia.

Cealaltă viziune, care susține ideea pătrunderii adânci a ereziei bogomil-catare în Anglia, a fost prezentată de Alexander Veselovski, Moses Gaster și Ivan Franko. Faptele analizate

---

¹ S. Runciman, *The Medieval Manichee: A Study of Christian Dualist Heresy*, Cambridge University Press, Cambridge, 1947, p. 122.

² M. Loos, *Dualist Heresy in the Middle Ages*, Academia-Prague, 1974, p. 117.

de aceștia s-au petrecut după secolul al XIV-lea³. Ei studiază în principal modul în care temele din scrierile apocrife eretice au fost preluate și interpretate în cultura engleză. Cea mai importantă dintre aceste teme este „Coborârea lui Hristos la iad”, care reproduce capitolul 8 din *Evangelhia după Nicodim*, versiunea preferată a dualiștilor. Gaster și Franko discută despre influența *Evangelhiei după Nicodim* asupra pieselor de teatru cu tematică miraculoasă și a scrierii *Petre Plugarul* a lui Langland. Dovezile sunt numeroase. Este cu adevărat surprinzător faptul că aceste descoperiri au fost trecute cu vederea de autori importanți precum M.R. James, E. Chambers și E. Partridge, izolând astfel literatura medievală engleză de contactele cu erezia. A fost neglijat chiar și comentariul bogat al lui Dimitri Obolensky, care dovedește că numeroasele scrieri apocrife care s-au răspândit în întreaga Europă au fost cel puțin folosite de dualiști⁴.

O oarecare schimbare de atitudine este marcată de A. Baugh și K. Malone, care subliniază că scrierile apocrife au fost aduse în Anglia prin Franța în secolul al XIII-lea⁵. Ei remarcă de asemenea prezența importantă a *Evangelhiei după Nicodim*. În opinia noastră, prezența temei „Coborârii lui Hristos la iad” în *Cartea Exeter* (secolul al X-lea) poate fi văzută ca o influență răsăriteană. În această scenă, Iisus eliberează din iad nu numai pe Adam și Eva, ci „o mulțime nenumărată de oameni”, ceea ce este tipic pentru viziunile bogomil-catare. „Căderea lui Lucifer” și a îngerilor săi întâlnită în *Caedmon Ms* este o altă temă dualistă tipică.

Odiseea scrierilor apocrife dualiste în Anglia nu a primit o explicație satisfăcătoare și ridică o întrebare importantă: a fost prezența eretică îndeajuns de durabilă încât să poată propaga

³ A. Veselovski, *Solomon i Kitovras*, Sankt-Petersburg, 1872; M. Gaster, *Ilchester Lectures on Greeco-Slavonic Literature and Its Relation to the Folklore of Europe During the Middle Ages*, Londra, 1887.

⁴ D. Obolensky, *The Bogomils: A Study in Balkan Neomanichaeism*, Cambridge University Press, Cambridge, 1948, pp. 273-274.

⁵ A. Baugh și K. Malone, „The Middle English Period (1100-1500)”, în *A Literary History of England*, vol. 1, Londra, 1967.

un tip de cultură nonortodoxă, deosebită și adesea opusă Bisericii oficiale? A putut crea un *milieu* capabil să producă propria concepție de viață și modele de comportament în dezvoltarea culturală generală? Din punct de vedere sociologic, va trebui să aflăm dacă erezia și-a putut crea propria infrastructură socială și culturală în Anglia.

Există numeroase documente despre comunitățile eretice ale lolarzilor din secolele XIV-XV. Aceștia au luat parte la revolta lui John Ball și erau conectați la eforturile reformatoare ale lui John Wycliffe⁶. Cu toate acestea, lolarzii au fost priviți drept un fenomen local, deși însuși numele lor sugerează o origine continentală.

După cum am menționat în introducere, o serie de documente despre lolarzii din Germania au fost adunate de Ign. von Döllinger și Henry Charles Lea și repetă ceea ce *Enciclopedia britanică* (1970) afirmă despre rădăcinile europene ale lolarzilor: „Termenul provine de la temenul de «lolar» din olandeza mijlocie, «murmurător» sau «mormăitor»; fusese aplicat beghardului flamand și altor grupări continentale suspectate de combinarea pretențiilor pioase cu credințe eretice”⁷.

Dicționarele mai vechi sugerează o tipologie a ideilor legate de lolarzi. Respectabilul Du Cange, care a folosit cronică din secolul al XIV-lea, descrie lolarzii ca fiind eretici din Germania și Belgia și adaugă că „se ascund în multe părți ale Regatului englez” (*in pluribus partibus regni Angliae latitabant*). John Oldcastle este numit „Lollardus”. Du Cange ne prezintă o referință importantă la o cronică din 1318, potrivit căreia „ei îi numeau pe lolarzi și valdenzi” (*Lollardus quoque dicitur haereticus Waldensis*)⁸. Astfel, rudenia spirituală subliniată dintre lolarzi și valdenzi ne îndreaptă atenția asupra rădăcinilor doctrinei valdenze, care se află în catarism. De fapt, Waldo a adoptat de la

⁶Una dintre sesiunile Comunelor a primit numele de „Parlamentul lolar” . G.G. Coulton, *The Medieval Panorama*, Cambridge, 1949, p. 490.

⁷*Encyclopaedia Britannica*, vol. 14, 1970, p. 256.

⁸Du Cange, *Glossarium mediae et infimae latinitatis*, vol. 5, p. 134.

catari viziunea lor socială și modelul organizațional, dar a abandonat mitologia lor dualistă complicată.

În *Dicționarul istoric*, eruditul Louis Moreri (secolul al XVII-lea) a indicat, de asemenea, triumphiul germano-flamand-englez, făcând referire la surse mai vechi, pe care le-a menționat cu atenție și care dezvăluie credințele lolarzilor:

Acești sectari afirmau că Lucifer și îngerii care l-au urmat au fost condamnați în mod greșit și că, mai degrabă, Arhanghelul Mihail și îngerii buni meritau această pedeapsă. Aceștia [lolarzii] au adăugat blasfemii nepermise împotriva Fecioarei și spuneau că Dumnezeu nu ne pedepsește pentru greșelile săvârșite aici. Autorii [surselor] afirmă că o fată, membră a acestei secte nefericite osândită la moarte pe rug, atunci când a fost întrebată dacă era fecioară, a răspuns că era pe pământ, dar nu va fi sub acesta. Ei [lolarzii] învățau de asemenea că liturgia, botezul și mirungerea erau nefolositoare; ei negau și pocăința și refuzau să asculte de Biserică și să se supună autorităților lumesti⁹.

În *Enciclopedia științelor religioase*, F. Lichtenberger menționează de asemenea prezicerea lolarzilor, potrivit căreia „Lucifer și demonii alungați în mod nedrept din Ceruri vor fi într-o bună zi reprimiți acolo”¹⁰.

De aici putem conchide că lolarzii mărturiseau un crez dualist, marcat în unele cazuri de luciferianism. Este totuși greu de afirmat dacă aceste acuzații erau rezultatul contactelor accidentale cu luciferienii continentali sau au venit din partea Bise-

---

⁹ L. Moreri, *Dictionnaire historique ou mélange curieux de l'histoire sacrée et profane*, vol. 5, 1740, p. 213.

¹⁰ *Encyclopédie des sciences religieuses*, publicată sub conducerea lui F. Lichtenberger, vol. 8, Paris, 1880, p. 347. Both Moreri și Lichtenberger citează etimologia populară a numelui „lolard” ca provenind de la numele liderului ereziei, Walter Lollard, ars în Köln, în 1323. Este posibil ca Lichtenberger să fi luat această informație de la Moreri. O altă informație interesantă, dar neverificată este oferită de Moreri: un lolard, pe nume Basnage, care predicase în Piemont, a imigrat mai târziu cu adepții săi în Anglia.

ricii oficiale, care încerca să îi discrediteze pe lolarzi prezentându-i ca având o afinitate mai mare pentru Lucifer decât pentru Dumnezeu. Predilecția luciferiană nu este una tipică pentru lolarzii englezi.

Vom face un pas mai departe în afirmarea existenței unei asemănări puternice între doctrinele lolarzilor și cele ale bogomil-catarilor, ce poate fi dovedită prin compararea scrierilor acestora. Extrase din consemnările proceselor de erezie de la Norwich (1428-31)¹¹, precum și fragmente din alte documente dezvăluie un caracter comun cu scrierile bogomile pe următoarele teme:

I. Credințele și ritualurile bogomililor și lolarzilor

1. *Miturile comune* – căderea lui Lucifer; Satana, creator și stăpânitor al lumii vizibile
2. *Practicile rituale* – botezul în Sfântul Duh; preferința pentru rugăciunea *Tatăl nostru*; mărturisirea directă către Dumnezeu; negarea iadului și a purgatoriului

II. Ideile sociale

1. Predicarea echității sociale
2. Negarea autorității legale și a jurământului; condamnarea vărsării de sânge

III. Anticlericalismul

1. Biserica oficială este văzută drept comunitatea lui Irod sau a Antihristului
2. Clădirile bisericilor sunt considerate sinagogi, răscruci sau lăcașuri pustii

---

¹¹ Norman Tanner, ed., *Heresy Trials in the Diocese of Norwich, 1428-31*, Camden Fourth Series, vol. 20, Londra, 1977, menționează o serie de legături episodice ale lolarzilor englezi cu continentul. Johannes Fynche de Colchester recunoaște că s-a aflat în contact cu Laurence Tyler, un olandez (p. 185); un alt inculpat vorbește despre o carte care „a venit recent din țările de peste mare” (*iam nuper venit de partibus ultramarinis ad istas partes*, p. 75).

IV. Respingerea ritualurilor Bisericii oficiale

1. Negarea transsubstanțierii
2. Negarea crucii
3. Negarea icoanelor (imaginilor) și a moaștelor sfinților
4. Refuzul de a aduce cinstire Fecioarei și sfinților

Comparând textele, ne putem foarte bine întreba dacă este posibil ca expresii consemnate în scris în Bulgaria sau Asia Mică în secolele X-XI să fie repetate în Anglia în secolele XIV-XVI. O explicație constă în specificul gândirii medievale privind scrierile religioase, care se baza pe stereotipuri. Este interesant de remarcat totuși că scriitorii eretici, care foloseau de asemenea astfel de expresii, aveau voie să le adapteze, să le schimbe și să le interpreteze. Spre deosebire de textele religioase oficiale, aceste formule au fost folosite ca aforisme pentru inițierea novicilor și puteau fi dezvoltate și repovestite dintr-un punct de vedere personal. Această observație importantă a fost făcută de M.D. Lambert în *Ereziile medievale: mișcările populare de la Bogomil la Hus*¹².

În paginile următoare vom compara unele părți ale textelor bogomile (catare) și lolarde¹³. Primele sunt din *Tratatul împotriva bogomililor* al Prezbiterului Cosma, *Cartea secretă* a bogomililor și *Panoplia dogmatica* de Eftimie Zigabenu. Unele materiale provin de asemenea din colecția *Sursele bogomilismului din Bulgaria, Bizanț și Apusul Europei*¹⁴.

---

¹²M.D. Lambert, *Medieval Heresy: Popular Movements from Bogomil to Hus*, Londra, 1977, p. 269.

¹³Aș dori să mulțumesc Dr. Lydia Denkova și Dr. Boyka Sokolova pentru ajutorul lor în ceea ce privește textele în latină și engleză medie.

¹⁴*Bogomilstvoto v Balgaria, Vizantya I Zapadna Evropa v izvori*, Sastav. D. Angelov, B. Primov, G. Batakliiev, Sofia, 1967.

Compararea textelor

I. Credințele și ritualurile bogomililor și lolarzilor

Mituri comune

CĂDEREA LUI LUCIFER ȘI A ÎNGERILOR SĂI

Bogomilii

Și cu coada lui a tras o treime din îngerii lui Dumnezeu și a fost alungat de pe tronul lui Dumnezeu și de la stăpânirea cerurilor. [*Interrogatio Johannis* sau *Cartea secretă* a bogomililor (versiunea Carcassone), traducere de T. Butler]

Lolarzii

Diavoli care au căzut cu Lucifer din cer, căzând pe pământ, au intrat în icoanele din biserici și se află în continuare ascunși acolo. [Declarații împotriva Margeriei, soția lui William Baxter]^a

^a ... *diabolos qui ceciderent cum Lucifero di celo, qui quidem cum cadendo in terram intrarunt in imagines stantes in ecclesiis, et eisdem continue habiturunt adhuc habitant latinantes*. Tanner, ed., *Heresy Trials*, p. 49. Eretica Margeria amestecă povestea căderii lui Lucifer cu o altă credință a bogomililor menționată de Zigabenu – că diavolul sălășluiește în biserici și în icoanele făcute în cinstea lor.

SATANA, CREATOR ȘI STĂPÂNITOR AL LUMII VIZIBILE

Bogomilii

Acum ei spun că Marele Împărat este diavolul, întrucât el este cosmocrator. [Eftimie Zigabenu, **Panoplia dogmatica* § 40, *Patrologia Graeca*]^a

Lolarzii

Că Dumnezeu trebuie să se supună diavolului. [John Wycliffe, *XXIV Conclusiones damnatae Londoniis in synodo*, Fasciculi Zizaniorum, p. 278]^b

^a *Magnum regem dicunt nunc esse diabolum, ut mundi principem*. Eftimie Zigabeni, „*Panoplia dogmatica*”, în *Patrologia Graeca*, vol. 130, § 40.

^b *Quod Deus debet obedire diabolo*. John Wycliffe, *XXIV Conclusiones damnatae Londoniis in synodo*, in Shirley, *Fasciculi Zizaniorum*, p. 278.

Practicile rituale

BOTEZUL ÎN SFÂNTUL DUH

Bogomilii

Ei spun că al nostru este botezul lui Ioan, fiind săvârșit în apă, însă al lor este botezul lui Hristos, săvârșit, așa cum ei cred, în Duhul. [Zigabenul, § 16]^a

Lolarzii

Că Taina Botezului săvârșită în apă în forma tradițională a Bisericii are mică valoare, întrucât atunci când copilul ajunge la vârsta discernământului și primește legea și poruncile lui Hristos el este deja botezat și astfel poate fi mântuit fără un alt botez. [Declarațiile lui Richard Grace din Beccles]^b

^a *Baptismum nostrum Joannis baptismum esse dicunt, per aquam enim fieri, suum vero Christi, per Spiritum enim fieri, ut ipsis videtur.* Zigabenul, § 16.

^b Tanner, ed., *Heresy Trials*, p. 121.

PREFERINȚA PENTRU RUGĂCIUNEA *TATĂL NOSTRU*

Bogomilii

Ei spun că singura rugăciune este cea pe care a lăsat-o Domnul în Evanghelii, și anume *Tatăl nostru*. [Zigabenul, § 19]^a

Lolarzii

De asemenea, că nici o rugăciune nu trebuie rostită, ci numai *Tatăl nostru*. [Declarațiile lui John Kyngent din Nelong]^b

^a *Solam precationem appellant quam Dominus tradidit in Evangeliiis, id est, Pater noster,* Zigabenul, § 19.

^b Tanner, ed., *Heresy Trials*, p. 81.